СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної академії культури. 1947–1981 : бібліогр. покажч. / ХДАК ; уклад. С. В. Євсеєнко, О. М. Онуфрієва, Т. С. Раскіна і др. — Х. : ХДАК, 2000. — Ч. 1. — 398 с.*
2. *Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної академії культури. 1999–2003 : бібліогр. покажч. / ХДАК ; уклад. С. В. Євсеєнко, О. М. Онуфрієва, Т. С. Раскіна і др. — Х. : ХДАК, 2004. — Ч. 2. — 190 с.*
3. *Друковані праці викладачів та співробітників Харківської державної академії культури. 2004–2008 : бібліогр. покажч. / ХДАК ; уклад. С. В. Євсеєнко, К. О. Литвин, Т. О. Миколенко і др. — Х. : ХДАК, 2009. — Ч. 3. — 270 с.*
4. *Харківська державна академія культури : до 70-річ. з дня заснування : моногр. / В. М. Шейко, М. В. Дяченко, Н. М. Кушнаренко та ін . — Х. : ХДАК, 1999. — 216 с.*
5. *Харківська державна академія культури : до 75-річ. з дня заснування : моногр. / В. М. Шейко, Н. М. Кушнаренко та ін. — Х. : ХДАК, 2004. — 296 с.*
6. *Харківська державна академія культури : до 80-річ. з дня заснування : моногр. / В. М. Шейко, Н. М. Кушнаренко та ін. — Х. : ХДАК, 2009. — 196 с.*

Надійшла до редколегії 15.09.2011 р.

УДК 002.(091)(477) “1901/1917”

М. А. НИЗОВИЙ

УКРАЇНСЬКА КНИЖКА НА ПОЧАТКУ XX СТ.: СПРОБА КІЛЬКІСНО-ЯКІСНОГО АНАЛІЗУ (1901–1917 РР.)

Розглядається малодосліджений період історії української книжки. Вперше подаються й аналізуються статистичні показники українського книговидання за 1906–1913 рр.

Ключові слова: *українське книговидання, українська книжка, статистичні показники.*

Рассматривается малоисследованный период истории украинской книги. Впервые приводятся и анализируются статистические показатели украинского книгоиздания за 1906–1913 гг.

Ключевые слова: *украинское книгоиздание, украинская книга, статистические показатели.*

The scantily explored period in the history of Ukrainian books is considered. The statistical data of the Ukrainian book publishing within the period of 1906–1913 are presented and analyzed.

Key words: *Ukrainian book publishing, Ukrainian books, statistical data.*

Джерелознавча база історії української книжки на всіх етапах її становлення та розвитку з відомих причин недостатньо опрацьована й обґрунтована. Не є винятком і початкові роки XX ст., в якому відбулися події міжнародного значення: дві світові війни, революції і контрреволюції в Російській імперії та її розпад, утворення й розпад СРСР тощо.

У цей же час сталися і дві найважливіші події в житті українського народу: дві спроби побудови незалежної української держави. Перша з них — українська революція 1917–1920-х рр., як відомо, завершилася поразкою через розпорошеність демократичних сил українського суспільства та військову перевагу зовнішньої більшовицької експансії. Підбиття підсумків другої спроби (1991 р.) на тривожно-довго затягнулося до наших днів.

Тому важливо проаналізувати стан і роль української книжки (якщо «книжка» дійсно є, не тільки за ленінським визначенням, «великою силою») напередодні боротьби за незалежну і соборну Україну і з'ясувати, наскільки вдалося використати цю силу в початкові передгрозові роки XX ст.

Але як це зробити, на основі яких матеріалів здійснити такий аналіз? Адже в нас до цього часу немає повного Бібліографічного репертуару української книжки і більш-менш вірогідних статистичних даних про наш дореволюційний друк. Однак у дореволюційні часи серед українців були справжні патріоти, які не налаштовувалися отримувати соціальні блага замість народу й тому називатися «народними», а працювали на сьогодення і майбутнє своєї держави.

Маємо, зокрема, на увазі провідників часопису «Киевская старина» (1882–1907 рр.), який відіграв (як і «Літературно-науковий вісник» у підавстрійській Галичині) виняткову роль у відродженні культури й становленні української національної самосвідомості. Саме цей часопис розпочав з кінця XIX ст. бібліографічний, а потім і бібліографічно-статистичний облік української друкованої продукції.

Не можна сказати, що ніхто не намагався дослідити долю дореволюційної української книжки. До вивчення окремих періодів чи аспектів українського дореволюційного книговидання зверталися як по теплому сліду, так і значно пізніше. Маються на увазі праці організаторів та учасників дореволюційного видавничого руху (Б. Грінченка, В. Доманицького, Д. Дорошенка, С. Єфремова, В. Короліва-Старого, С. Чикаленка) та післяреволюційних дослідників (О. Дея, В. Ігнатієнка, А. Козаченка, Т. Ківшарь, І. Корнєйчика, С. Петрова, М. Тимошика та ін.).

1972 р. мала вийти друком (під грифом Інституту історії АН УРСР!) монографія М. П. Рудя «Українська книга і книгодрукування: 1905–1917 рр.» як підсумок наукового дослідження на здобуття вченого звання кандидата історичних наук. Був навіть надрукований і 18 травня розісланий автореферат дисертації. Однак ні виходу монографії, ні захисту дисертації не відбулося, тому що на той час уже набрала обертів антиукраїнська істерія, спричинена об'єктивним перебігом украй дискредитованого внутрішньополітичного життя в СРСР і детонована «некоректним» запитанням Івана Дзюби: «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Таким чином, залишався не лише недоторканою «білою плямою» важливий хронологічний проміжок духовного життя українського народу між

двома російськими революціями, а й нівечилась доля науковця, який повірив у незворотність хрущовсько-шелестівської «відлиги».

І таких утрат на науковій ниві в Україні було немало. Зокрема, тоді ж з аналогічних причин передчасно пішов з життя видатний український бібліографознавець Ігор Іванович Корнєйчик (1924–1974 рр.), якому довелося двічі змінювати тематичну спрямованість своєї докторської дисертації з історії розвитку української дореволюційної (оце виявилося найнебезпечнішим для влади) бібліографії (з філологічної на історичну, з історичної на педагогічну). Саме на завершальному етапі підготовки до захисту третього варіанта дисертації в 49-річного науковця не витримало серце нелюдського навантаження [1].

Основуючись на бібліографічно-статистичних розробках В. Доманицького та його послідовників, а також працях інших дослідників, спробуємо з'ясувати, в якому обсязі й у яких умовах друкувалася українська книжка і кого підтримували ті, спадкоємці яких нині ведуть масовану кампанію з примусу «до дружби» та «спільної історії».

ХХ ст. українська книжка, як відомо, розпочинала зі спадщини ІІ половини ХІХ ст., яка ознаменувалася драконівськими цензурними указами, циркулярами та розпорядженнями, спрямованими проти відродження українського друкованого слова, яке почало потрохи оживати після розгрому Кирило-Мефодіївського братства наприкінці 50-х рр.

На цей час Україна вже посідала в економічному сенсі одне з перших місць у Російській імперії і була своєрідним форпостом її інтенсивного капіталістичного розвитку. В цих умовах, незважаючи на всі цензурні перепони, українська книжка пробивалася до свого читача завдяки видавничим ініціативам, розпочатим П. Кулішем, М. Драгомановим, І. Франком і продовженим М. Комаровим, О. Пчілкою, Б. Грінченком, В. Доманицьким та багатьма іншими українськими патріотами.

Уже наприкінці ХІХ ст. в Києві за ініціативи О. Кониського, В. Доманицького, С. Єфремова та О. Лотоцького засновано видавництво «Вік» (1895 р.). Підтримане в подальшому об'єднанням українських ліберально-демократичних діячів київської Старої громади та громадами інших міст, воно підготувало до 100-річчя першого видання «Енеїди» Котляревського тритомну антологію української літератури «Вік» (звідси й назва видавництва), до якої ввійшли твори більше п'ятдесяти письменників Наддніпрянщини, Галичини та Буковини.

Незважаючи на всілякі перешкоди, «Вік» нарощував свою діяльність і в найактивніший період (1898–1905 рр.) опублікував 91 українську книжку, а за час свого існування (1895–1918 рр.) — 331 книжку загальним накладом 1,7 млн примірників. Серед них — твори українських письменників (серія «Українська бібліотека»), науково-популярні видання в серії «Селянська бібліотека». Жоден тогочасний видавничий осередок Наддніпрянщини не міг зрівнятися з «Віком» за різноманітністю та обсягом надрукованої книжкової продукції.

Активізація українського книговидання потребувала певного його обліку й аналізу. За цю справу взявся на сторінках «Киевской старины»

Василь Миколайович Доманицький. Спочатку його матеріали були вкрай обережними, покликаними виявити реакцію влади на такі публікації, ніж на розкриття сутності поставленого питання, що відбилося навіть у їх назвах.

У першій з них «Огляд українсько-руської літератури за 1898 рік» [2] розглядалися книжкові видання Галичини та російської частини України, яких було значно менше, та подавався їх перелік (близько 20). А в огляді за наступний рік відзначалося, що 1899 р. «можна вважати особливо сприятливим» [3], а далі наводився бібліографічний опис основних книжкових видань з анотаціями і критичними оцінками деяких з них.

Наступного, 1900 р., започатковану традицію продовжено і Доманицький публікує черговий огляд під точнішою назвою: «Українські видання 1900 року» [4]. Порівняння кількості та якості українських книжкових видань Росії та українського зарубіжжя (Галичина, Буковина Угорщина, Америка), яке в оглядах Доманицького стає традиційним, виявилося не на користь Росії, хоча і в 1900 р. було певне їх зростання.

Слід відзначити ще одну тенденцію щодо українського книговидання: створення видавництв, основною метою діяльності яких була українська книжка. Так, 1898 р. в Петербурзі засноване перше легальне видавниче об'єднання — «Благодійне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книг». За 1898–1917 рр. воно опублікувало понад 80 назв художніх та науково-освітніх книг і брошур з природознавства, сільського господарства та медицини загальним накладом понад 1 млн примірників. Зокрема, двічі підготовлений В. Доманицьким за рукописами Т. Г. Шевченка «Кобзар» (1907 р. — 10 тис. і 1908 р. — 25 тис. прим.), де вперше надруковано заборонені вірші Т. Г. Шевченка.

Важливе значення для піднесення української науки і культури мали проведені в Україні Археологічні з'їзди (XI — 1899 р. в Києві, XII — 1902 р. в Харкові, XIII — 1905 р. в Катеринославі, XIV — 1908 р. в Чернігові). Прекрасно підготовлені й проведені на високому науковому рівні, вони привернули увагу вчених усього світу до безправного стану українського суспільства. Зокрема, велике обурення викликала заборона царського уряду виголошувати доповіді українською мовою на XII з'їзді.

XX ст. починалося, хоча й кволим, однак поступовим збільшенням української книжкової продукції. На жаль, «Киевская старина» не подала жодних даних щодо українського книговидання за 1901 р., лише наступного опублікувала «Огляд українських видань за 1902 рік» С. Єфремова [5]. Побудований він був за тією ж методикою, що й огляди В. Доманицького, але з критичнішою оцінкою стану українського книгодрукування: «Становище української літератури в минулому 1902 р., як і раніше, далеке не лише від ідеалу, але навіть просто стерпних умов... Кожній українській книжці доводиться від моменту свого зародження і до виходу у світ проходити такий довгий шлях різного роду поневірянь, — починаючи від крайньої матеріальної незабезпеченості українських письменників і закінчуючи майже повною відсутністю в нас видавців — і так багато падає жертв на цьому згубному шляху».

Огляд українських видань за 1903 і 1904 рр. «Киевская старина» подала в стислому виконанні В. Поточного: «Три-чотири солідних книги та, крім

того, десять популярних брошур... — ось і все, що дав українській літературі минулий 1904 рік», — зазначив автор. Розгорнутіші підсумки українського книговидання за 1903 р. підбив відомий західноукраїнський бібліограф і книгознавець І. Кревецький на сторінках «Літературно-наукового вісника» [6]. Подаючи порівняльні дані про випуск книг українською мовою в Росії і Австрії, він, зокрема, показує, що в Росії вийшло друком 89 книжок (Київ — 36, Одеса — 11, Петербург — 9, інші міста — 33). В той же час в Австрії надруковано 256 книг. Зокрема, в Львові — 147, Чернівцях — 35, Коломиї — 27, Жовкві — 21, Перемишлі — 8, в інших містах — 18. Коментуючи ці показники, І. Кревецький пише, що «про російську Україну аж страшно згадувати» і закликає підтримати українців у Росії, друкувати їх книжки, сповіщати про заборонені рукописи.

Варто нагадати, що австро-угорська імперія Габсбургів, на відміну від Російської, принаймні, не заперечувала існування українців як окремого народу. Цензурні обмеження були пов'язані, насамперед, зі змістом видань, а не з їх мовою. З упровадженням з 60-х рр. конституційного ладу попередню цензуру було скасовано. Щоправда, управління в Галичині фактично передали польській меншині з відповідними наслідками для українців. Основними чинниками культурного життя стали національні культурно-освітні й інші товариства і преса.

Активізація боротьби за розвиток української культури, відновлення української мови засвідчили масові культурні маніфестації напередодні першої російської революції. Зокрема, з нагоди святкування ювілеїв І. Нечуя-Левицького, М. Лисенка, під час відкриття 1903 р. в Полтаві пам'ятника І. П. Котляревському, на яке з'їхалися письменники з Наддніпрянської України, Галичини та Буковини. На знак протесту проти заборони виголошувати промови українською мовою учасники урочистості відмовились від виступів і подали президії їх українські тексти. Ввести навчання українською мовою вимагала українські земства. Такі ж вимоги лунали на з'їздах агрономів, технічних з'їздах, а театральні з'їзди ухвалили резолюцію про скасування мовних обмежень для українського театру.

Під тиском зростаючої активності громадськості уряд Російської імперії звернувся за консультацією щодо зняття заборони української мови до імператорської Академії наук, Київського і Харківського університетів та київського генерал-губернатора. Академія наук однозначно висловилася за негайне скасування Емського указу 1876 р. та валуєвського циркуляра 1863 р., мотивуючи це тим, що «малоросійське населення повинно мати таке ж право, як і великоросійське, говорити публічно і друкувати рідною своєю мовою». За позитивне вирішення мовного питання висловилися Київський і Харківський університети і навіть київський генерал-губернатор.

Однак шовіністично налаштована царська верхівка заявила про «несвоєчасність» скасування «таємного» царського указу 1876 р. Так що царський маніфест 17 жовтня 1905 р. про дарування народу всіх громадянських прав, зокрема й свободи друку, проголошувався в умовах непорушності антиукраїнських цензурних актів. Після Маніфесту опубліковано тимчасові правила про друк, в яких дозволялись українська преса і книговидання як різновидність «инородческого» друку.

Революційні події 1905 р. та активна участь у них В. Доманицького, мабуть, завадили йому зробити огляд українських видань за цей рік. Проте в першому номері часопису «Україна» (перейменована «Киевская старина») за 1907 р. публікуються дві статті, які знаменують якісно новий етап його бібліографічної і статистичної діяльності.

Перша з них «Українська преса в 1906 р.» [7] починалася з найголовнішого на той час: проголошення «свободи друку». Проте сувора дійсність доводила, що від вимушено проголошеної «свободи», коли оголошувалося про початок видання 35 українських періодичних видань та організації видавництв, до її реалізації — велика відстань: на кінець року «вижили» лише 3 газети й один журнал.

У другій статті «Українська література у 1906 році» [8] В. Доманицький усю книжкову продукцію поділяє на 8 тематико-цільових підрозділів. Перед кожним з них указує загальну кількість видань, скільки видано в Росії, за кордоном та в провідних містах. А далі — бібліографічний перелік видань, нерідко з гостро критичними анотаціями.

Автор звертає увагу на перевагу Галичини (152 назви проти 116 в Росії) та лідерство Львова — 118 назв проти 59 — в Києві й закінчує свій огляд таким висновком-побажанням: «Безперечно, що українська література чимало поступилася наперед у році 1906, коли порівняти з попередніми роками, але коли взяти на увагу, що літературний здобуток минулого року — це здобуток цілого 25-мільйонного народу, то тішитися добрими наслідками не доводиться, а тільки лишається марити, що недалекий уже той час, коли теперішні одиниці — обернуться в сотні видань, а десятки — в тисячі. Будемо сподіватися...».

На той час, коли писалися ці рядки, можна було сподіватися на краще, оскільки царизм ще не впорався з натиском першої російської революції і не міг відновити своє панівне становище в усіх сферах суспільного життя, зокрема й у видавничій справі. Проте вже міцно взявся за цю справу. Наприклад, переслідування царської охранки змушують В. Доманицького спочатку перейти на нелегальне становище, а потім назавжди залишити Україну. Саме це, мабуть, не дозволило йому розробити дані про українські книжкові видання 1907 р.

Однак, опинившись за кордоном, він відновив розпочату 10 років тому справу. Це підтверджує наступний бібліографічний огляд В. Доманицького «Українське письменство року 1908» [9], опублікований на шпальтах газети «Рада», яка, після закриття в 1907 р. часопису «Україна», стала на декілька років єдиним україномовним каналом спілкування української інтелігенції зі своїм народом.

Доманицький відзначає подальше збільшення кількості україномовних книжкових видань — 220 в 1908 р. в порівнянні з 116 і 120 виданнями відповідно в 1906 і 1907 рр. При цьому підкреслює значно зрослу точність бібліографічних і статистичних даних за 1908 р. у зв'язку з тим, що з другої половини 1907 р. Головне Управління у справах друку Росії почало видавати «Книжную летопись» — орган державної бібліографічної реєстрації.

Щоправда, і в цьому році не обійшлося без дискредитації української мови. У «Літопису» в окремих підрозділах відображалися книжкові видання

47 мовами народів тодішньої Російської імперії, однак, української (бодай «малоросійської») серед них не було. І хоча українську мову ігнорували, книжкові видання цією мовою введено до... російськомовних видань. То ж, щоб «виловити» українські видання, нерідко перекручені в назвах на російський лад, укладачеві довелося переглянути 15974 бібліографічних записів видань «на русском языке».

Незважаючи на це, «Книжная летопись» дозволила В. Доманицькому здійснити ґрунтовніший аналіз української книжкової продукції за 1908 р. Зокрема, він указує кількість видань за основними осередками українського книговидання. На першому місці Київ — 154 видання, далі Петербург — 18 та Москва — 16 (ледь не все — «лубочна» література). Серед українських міст: Полтава — 10, Харків — 9, Чернігів та Одеса — по 3, Катеринослав — 2, Катеринодар, Грубешов, Кобеляки, Ромни, Лозова — по одній книзі.

Майже половину видань опублікували українські видавництва, які виникли після 1905 р. Звертає увагу Доманицький й на те, що «українська література... починає давати добру страву, а не той мотлох та сміття, що переважав у нашій літературі 7–10 років тому, коли ситінівські та губановські фабриканти повершали те добре, що давали 2–3 українських видавництва».

Як і раніше, Доманицький подає статистичні й бібліографічні відомості за основними тематико-цільовими розділами, де трохи більше половини (112 видань) складають усі жанри художньої літератури, наука і публіцистика — 29, науково-популярні видання — 40, довідкові — 10, музичні — 13, «лубочна» література — 10.

Уперше в подібних оглядах наведено такий важливий статистичний показник видавничої діяльності, як наклади (тиражі) видань. За цим показником у 1908 р. переважала перекладна художня література (драми і красне письменство) — 159350 примірників, далі — оригінальне красне письменство й збірники — 120200, науково-популярні видання — 116525, довідкові — 31000, наука і публіцистика — 28250, музика — 3240. Загальний наклад 220 книжкових видань склав близько 620 тис. примірників. Більшу половину накладу видрукували «молоді» українські видавництва — 391800 прим. Серед видавництв: «Час» — 160000, «Благодійне Товариство» — 63500, київська «Просвіта» — 55700, «Український Учитель» — 25000, видавництво Б. Грінченка — 17200.

Серед 220 книжкових видань 1908 р., зазначає В. Доманицький, є 3 видання «союза русского народа» з накладом 1300 прим. Якщо до нього, пише укладач, додати «99000 “лубочного” сміття, матимемо 100000, тобто менше як 1/6 частину всієї літературної продукції за минулий рік, за якою не дуже жалкували б, якби її не було й зовсім». Уперше В. Доманицький подає перелік 5-ти видань, «вилучених з продажу» та одного «знищеного»: Лев Толстой «Хіба ж так треба».

Ще один аспект видавничої діяльності окреслює і вирішує В. Доманицький: «яке ми, друга числом нація в російській державі, займаємо в літературі місце серед інших націй, народів і народців?». Зробивши відповідні підрахунки, він з’ясовує, що за кількістю книжкових видань «ми стоїмо на 8 місці!». Попереду нас: росіяни — 15.974 видання, поляки — 1963, німці —

658, євреї — 642, латиші — 555, татари — 270, естонці — 239; позаду — ще 40 народів...».

Завершує свій огляд В. Доманицький сумно іронічним побажанням щороку випереджати «хоч по одному народові, значно меншому [за кількістю] від нас... А коли ми обженемо німців та почнемо рівнятися хоч до поляків, тоді вже молодші наші сили матимуть право одпочити, склавши роботу на ще молодших, а старі й заслужені діячі аж тоді спокійно могтимуть залягти на українській печі й радіючи промовляти: «тепер ми вже маємо право на цю міцну фортецю!».

Нескладно здогадатися, що В. Доманицький пародіює відомий на початку XX ст. сатиричний вірш В. Самійленка «На печі», який закінчувався слова:

Ще стоїть Україна, не вмерла вона,
І вмирати немає охоти:
Кожна піч українська — фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти.

Усе це засвідчує, що В. Доманицький (як, мабуть, і більшість українського суспільства) ще до кінця не розумів реального стану українського книгодрукування на другому році після поразки першої російської революції і перші приклади «вилучення з продажу» та «знищення» окремих українських видань не прозвучали для нього «попереджувальним» сигналом.

Це підтвердив і наступний огляд В. Доманицького «Українська та про Україну література в році 1909» [10], де за основу обліку взято не рік, а кожен квартал року. Як свідчить заголовок, Доманицький вирішив розширити свою інформаційну програму: подавати тепер щоквартально не лише те, які саме книжки виходять мовою українською, а й «іншими мовами про Україну та українські справи».

Зрозуміло, що з допомогою лише «Книжной летописи» реалізувати намічену програму було неможливо. Однак основний підсумок був зрозумілий: ніякого прогресу в українському книговиданні в Росії не відбулося. Більше того, був очевидний регрес: 192 видання накладом трохи більше 566 тис. примірників проти 220 видань накладом майже 620 тис. в 1908 р. Щоправда, українські книжкові видання утрималися на своєму «звичному» 8-му місці серед літератур інших народів Російської імперії.

Набуло відголосу в оглядах українських видань й обговорення українського питання на засіданнях Державної думи Росії, в якому, як у краплині роси, відображалось не тільки безправне становище найчисельнішого неросійського населення Росії, а й ставлення офіційної влади до вирішення цього питання.

Відомо, на початку XX ст. 76 % населення України — неписьменне, 80 % селян, 90 % жінок не вміли читати і писати (як тут не згадати спогади Павла Халебського про першу зустріч патріарха Антиохійського Макарія Третього з українцями 1654 р.: «... по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила в нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшина їхніх дружин і доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні піснеспіви» [11].

На засіданнях І Державної думи, де створено Українську парламентську громаду, встигли лише виголосити написану М. Грушевським декларацію про автономію України: 8 липня 1906 р. Думу розпущено. Українська громада ІІ Думи продовжувала наполягати на автономії України, запровадженні української мови в школі, суді, церкві та ін. Однак добитись чогось конкретного не вдалося , оскільки 3 червня 1907 р. Думу розігнано.

У ІІІ Думі вже не створювали Українську громаду, однак, Думі не вдалося уникнути обговорення проблеми української школи. Внесений проект про українську мову навчання в початкових школах викликав рішучий протест чорносотенних елементів, особливо «своїх», тобто депутатів Держдуми від України. Саме їм адресує свою відповідь В. Доманицький. Підбивши підсумки українського книговидання за 1909 р., він пропонує: «Арифметична задача для дд. Бобринських, Шульгіних et К: «Деякі члени Думи, родом з України, запевняють, що української літератури нема. Питання: які кишені повинен мати Бобринський з товариством, щоб сховати 591910 примірників українських видань з самої лишень Росії і за один тільки рік, та чи вистачить їхніх посольських діет, щоб ту літературу закупити?».

Огляд В. Доманицького «Українська література в Росії 1910 р. І. Видання за січень-марець» [12] надійшов з південнофранцузького містечка Аркашона, де 33-річний «пролетарій пера» (як сам себе називав) безнадійно намагався вирватися з лещат туберкульозу. Мабуть, саме тому в статті переважають лагідна самоіронія і такий же смуток: «Почав я стежити за літературною продукцією на Вкраїні, то вже й стежитиму. Нудна ця робота, — та що робити? Треба од часу й до часу «подавати рахунок» нашої творчості. Треба, щоб про цю творчість знали і свої, і чужі. Як знатимемо, на що ми спромоглися за певний час, то може прикладатимемо більше енергії до нашої праці, щоб не топтатися на одному місці...».

Таким був вступ В. Доманицького до своєї, як виявилося, останньої кореспонденції. А далі — статистико-бібліографічні відомості за перші 3 місяці 1910 р., констатація «незрушності» українського книговидання за останні 3 роки і «зачароване» 8-е місце за кількістю видань серед літератур інших народів. Як і в попередніх публікаціях, В. Доманицький указує на пропуски в «Книжной летописи» і «принципову» відсутність у ній окремого підрозділу для українських видань («Так робиться політика в бібліографії», — обурювався він в «Огляді» за 1909 р.).

Варто нагадати, що наприкінці свого життя В. Доманицький ґрунтовно проаналізував видавничу діяльність осередків від другої половини 90-х рр. XIX ст. до 1910 р., готуючи доповідь на Перший український просвітньо-економічний конгрес з нагоди 40-річчя львівської «Просвіти» [13].

Після смерті В. Доманицького (28 серпня 1910 р.) на деякий час поточний статистико-бібліографічний облік української книжкової продукції припинено. Та через півроку на сторінках «Ради» опубліковано продовження праці В. Доманицького, яке підготував Зіновій Шевченко під тією ж назвою, де були підбито підсумки українського книговидання з квітня до вересня включно [14].

Як у методиці подання статистико-бібліографічних даних, так і в коментарях до них З. Шевченко слідує за В. Доманицьким: указує на пропуски

в «Книжной летописи» українських видань, констатує все те ж 8 місце українського друку і — нарешті! — появу окремого підрозділу для української літератури. Але й тут великодержавні шовіністи не проминули «дошкулити», назвавши його: «На малороссийском наречии»...

На початку 1911 р. З. Шевченко подав відомості за останні 3 місяці та підбив підсумки за ввесь 1910 р. [15]. Важливою в цій публікації була порівняльна таблиця книжкових видань за 1909 і 1910 рр., де за 12 тематико-цільовими розділами вказані кількість видань, їх наклад та ціна. На їх основі автор дійшов висновку, що справа українського книговидання поступово зростає (196 видань накладом близько 517 тис. прим. проти 192 видань накладом понад 566 тис. прим. 1909 р.), «але так поволі, що коли й надалі наша видавнича діяльність буде йти таким темпом, то ми не тільки не доженемо татар та естонців, а — чого доброго — ще й втратимо своє 8-е місце».

У подальшому З. Шевченко встиг розробити відомості за 3 квартали 1911 р. [16]. Після його смерті виникла ще більша перерва в обліку українського друку. Лише в лютневих числах 1913 р. «Рада» опублікувала огляд С. Березняка, де подані статистико-бібліографічні дані за 1912 р. [17]. Вони, зокрема, засвідчують, що в цьому році вийшли друком 228 книжкових видань, що дозволило вперше посісти 6 місце серед видань інших народів. Безумовний інтерес має подана статистична таблиця про кількість українських книжкових видань за 1900–1910 рр. Шкода лише, що ці дані дещо не збігаються з розробками В. Доманицького та З. Шевченка і не вказана причина цих розходжень.

Завершальною сторінкою поточного статистичного обліку української друкованої продукції між двома російськими революціями стали піврічні публікації Г. Саливона (під псевдонімом Гр. Тисяченко), майбутнього активного співробітника УНІКа, репресованого на початку 30-х рр. У першій з них [18] він, крім даних за перше півріччя, наводить повний перелік усіх попередніх публікацій з статистико-бібліографічного обліку, починаючи з огляду В. Доманицького за 1908 р. У наступній Г. Саливон подає дані за друге півріччя й наводить відомості за ввесь 1913 р. з детальним їх аналізом. Зокрема, вказує, що минулого року видрукувано 232 книжкові видання загальним накладом 715685 примірників [19].

Не забуває Г. Саливон нагадати й про «кари на українські видання». Зокрема, про дозвіл С.-Петербурзької судової палати на розповсюдження «Кобзаря» Т. Шевченка лише після вилучення з нього «цілком шести поезій і 15-ти в деяких уривках», про арешт у Москві № 11 журналу С. Петлюри «Украинская жизнь» та притягнення до відповідальності його редакції за надрукування статті С. Єфремова «Волчья тактика» тощо.

Загальна динаміка випуску книжкової продукції українською мовою за 1906–1913 рр. подається (вперше) в табл. 1.

Зрозуміло, що наведені статистичні дані не є стовідсотково вірогідними. Тим більше, що нам довелося за допомогою середніх величин та екстраполяції підрахувати українське книговидання за IV кв. 1911 р. і таким чином вивести загальні показники за цей рік. Однак усе це не вплинуло суттєво на реальність загальної картини тодішнього українського книгодрукування і

Таблиця 1

Загальна динаміка випуску книжкової продукції українською мовою за 1906–1913 рр.

Роки	Кількість Видань	% у порівн. з поперед. роком	Наклад	% у порівн. з поперед. роком	Серед. тир. однієї книги
1906	116				
1907	120				
1908	220	183,3	619985		2818
1909	192	87,2	566310	91,3	2949
1910	196	102,1	516930	91,2	2637
1911	259	132,1	822188	159,1	3174
1912	228	88,0	876980	106,7	3846
1913	232	101,8	715685	81,6	3084
Усього	1563		4.118.078		3103

правдивість можливих висновків на основі поданих у статистичній таблиці відомостей.

Наведені цифри варто розглядати не стільки як показники духовного розвитку українського народу в указані роки, а, перш за все, як результат двох з половиною століть жорстокого «примусу до дружби» з «братнім слов'янським народом». Або ж як показники кількості українських книжок, які вдалося українським патріотам провести через штучно створену імперською владою систему перепон для «інородців», починаючи від цензури й до системи книгорозповсюдження.

Таким чином, ця таблиця може бути корисною й прихильникам створення так званої «спільної історії» двох «братніх народів». Щоправда, доведеться поруч подати показники книговидання панівної в імперії нації, яка, як відомо, за чисельністю населення не набагато переважала (навіть з асимільованими народами) українську. Хоча б для того, щоб відповісти на запитання: чому це, наприклад, у 1908 р. російськомовних видань було майже в 73 рази більше, ніж україномовних? Через геніальність одних і бездарність інших? Чи може відповідь криється в чомусь іншому, не менш важливому і невідворотному?

Не коментуємо детально також наведені статистичні дані, поділяючи думку І. Я. Франка про те, що «Кому не чужа мова цифр, та проста, але дуже пророчиста мова, той і без дальших коментарів вичитає із вищеподаних таблиць усе те, на що йому буде цікаво шукати відповіді».

Зауважимо лише, що наведені цифри засвідчують певну, щоправда, нестабільну динаміку зростання показників і, разом з тим, їх відносну стабільність. Зокрема, амплітуда коливання кількості видань знаходиться в межах 116–259 прим., накладів — від 517 до 877 тис. прим., середній тираж однієї книги — від 2637 до 3846 прим.

Пояснити це можна, на наш погляд, двома основними причинами. Перша: досить вдалий «старт», тобто реакція української інтелігенції на «даровану» свободу друку: 1906 р. — 116, 1907 — 120, 1908 — 220 видань. Інакше кажучи, мізерна кількість книжкових видань у передреволюційні роки свідчила не про духовну неміч української нації, а була результатом постійного нищення української книжки і, перш за все, багаторічною дією «знаменитого» (хоча й «таємного») Емського указу.

Друга причина: царська влада, шокована натиском першої революційної хвилі, ненадовго випустила з рук ремені управління видавничою справою. Тому ейфорія від отриманих свобод була нетривалою. Невдовзі почала відновлюватися стара репресивна машина щодо української мови та друку через запровадження всіляких «тимчасових правил», «роз'яснень» та ін. Репресивний пресинг починався, свідчать «огляди», з української періодики — оперативнішого засобу розповсюдження інформації. Не набагато краще було й українській книжці. Особливо в 1909 і 1910 рр., коли царизм намагався взяти реванш за зопалу (чи з переляку) даровану «свободу друку» і відтіснити українську книжку на передреволюційні позиції, тобто на узбіччя книговидання.

Нищенню українського друкованого слова цілеспрямовано й активно сприяла царська влада. Зокрема, тодішній міністр внутрішніх справ, а потім прем'єр-міністр П. Столипін, який стверджував, що будь-яка українська культурна робота «з точки зору російської державної влади є вкрай небажаною і суперечить усім починанням, які уряд проводить стосовно колишньої [!] України». У 1911 р. він уточнив свою антиукраїнську програму: «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішнім часі прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних основах».

Маючи на руках таку урядову «програму», місцева влада розпочала суцільний похід проти всього українського через закриття «Просвіт», українських клубів і бібліотек, заборону продажу української книжки, українських підручників, концертів, афіш, вивісок, навіть Євангелія, виданої Синодом під впливом «дарованих» свобод. У Києві було закрито безневинне «Товариство грамотності», що існувало вже близько 40 років.

Однак, як свідчать статистичні дані за 1911–1913 рр., незважаючи на антиукраїнську шовіністичну істерію, українська книжка не тільки вистояла, а й поступово кількісно і якісно зростала. І ще не відомо, які були б показники українського книгодрукування в подальшому, коли б не Перша світова війна й нещадне нищення українства під її прикриттям.

Початок Першої світової війни перекреслив ті невеликі завоювання українського друкованого слова, що досягнуті в результаті національно-визвольної боротьби під час Першої російської революції і були захищені, хай і не в повному обсязі, в роки післяреволюційної реакції. Скориставшись умовами воєнного часу, російська влада заборонила будь-які видання на «инородческих языках», куди знову потрапила й мова «братского славянского народа», як полюбляли (і полюбляють!) у необхідних випадках

лицемірно говорити великодержавні шовіністи. Вже на другий день після оголошення війни закрито єдину україномовну газету «Рада», а трохи пізніше й усю українську пресу, навіть спеціальні, суто наукові видання.

Не кращим стан справ був у Західній Україні, яку Російська імперія взялася «визволяти» від австрійського поневолення. Як писав С. Єфремов, «визволення» Галичини справді до краю розв'язало руки російським властям та охочим патріотам... За допомогою російської адміністрації й того гайвороння, що звідусіль злетілось на теплий труп добитої, здавалось уже, Галичини — зчинилась там справжня оргія обрусительства. Де з'являлося російське військо — там зараз же замовкали українські видання, зникали школи, нищились «Просвіти» і всі інші, навіть суто наукові організації, за вітром і з димом пожежі пускались пошматовані українські книжки... Руїна — це слово так знайоме з нашої історії — не тільки матеріальна, але й руїна культурна йшла слідом за переможною армією російською; пустеля запанувала на місці колишніх культурних вогнищ... А серед тієї пустелі москвофільське гайвороння «насаджало» православіє та російську школу, силоміць неволею перетягало нещасних галицьких хлопів на «русскихъ и православныхъ», попереду позганявши з місць та на Сибір позасилавши усіх визначніших українських діячів...» [20].

Таким чином, з 1914 р. українська книжка і преса фактично завмерли до революційних лютневих подій 1917 р. «Року 1914, — писав С. Єфремов, — ударив грім великої світової війни і на українство прийшов, здавалося, останній час. Те, що сталося в перших же днях війни, мало вигляд якоїсь національної катастрофи, що поглинула була і письменство українське разом з усіма проявами національного життя». Поодинокий випуск української книги став радше винятком, ніж проявом об'єктивної необхідності.

Заборона українського друкованого слова перервала розпочаті перші спроби організації його поточного бібліографічного і статистичного обліку. Проте жертовні зусилля В. Доманицького та його послідовників не були марними. Завдяки їхнім публікаціям сьогодні маємо можливість відтворити (хай не стовідсотково) реальну картину українського книговидання між двома російськими революціями.

Отже, напередодні вирішальної боротьби за незалежність України перемогли столипіни разом з деякими попихачами-малоросами, не давши провідникам української нації говорити з народом його рідною мовою про його нагальні проблеми. Адже дві сотні книжок за рік, виданих мізерним для 30-мільйонного народу накладом, та одна україномовна газета не могли зарадити справі. Та навіть і це було заборонено. То ж напередодні вирішальних подій з українським народом говорили переважно не його провідники, не його мовою і не про його наболілі проблеми.

Такий попередній, переважно кількісний аналіз української книжкової продукції початку XX ст. Розгорнутіший розгляд буде здійснено в подальшому через аналіз її змісту та читацько-цільового призначення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Низовий М. Класик українського бібліографознавства: До 75-річчя від дня народження І. Корнєйчика / Микола Низовий // Вісн. Кн. палати. — 1999. — № 12. — С. 33–38.*
2. *В. Д. Обзор украинско-русской литературы за 1898 г. // Киев. старина. — 1899. — № 12. — С. 153–157.*
3. *Доманицкий В. Малорусские издания 1899 г. // Киев. старина. — 1900. — № 2. — С. 96–108.*
4. *Доманицкий В. Украинские издания 1900 г. // Киев. старина. — 1901. — № 3. — С. 166–177.*
5. *Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов — К. : Femina, 1995. — С. 595–596.*
6. *Кревецький І. Український видавничий рух в 1903 р. // Літ.-наук. вісник. — 1904. — Т. 25. Кн. 1. — С. 121–133.*
7. *Доманицький В. Українська преса у 1906 р. // Україна. — 1907. — № 1. — С. 48–65.*
8. *Доманицький В. Українська література в 1906 році // Україна. — 1907. — № 1. — С. 102–127.*
9. *Доманицький В. Українське письменство року 1908: (бібліографічний огляд) //Рада. — 1909. — № 62.*
10. *Доманицький В. Українська та про Україну література в році 1909. — І. Українські видання за січень, лютий і марець. //Рада. — 1909. — № 103; ІІ. Українські видання за квітень, травень і червень. //Рада. — 1909. — № 227; ІІІ. Українські видання за липень, серпень, вересень //Рада. — 1909. — № 264; IV. Видання за жовтень, листопад і грудень. //Рада. — 1910. — № 17.*
11. *Халебський П. Україна — земля козаків: подорожній щоденник /Павло Халебський — К.: Ярославів вал, 2009. — С. 25–26.*
12. *Доманицький В. Українська література в Росії 1910 року. І. Видання за січень — марець //Рада. — 1910. — № 114.*
13. *Доманицький В. Український видавничий рух за останніх п'ятнадцять років // Перший український просвітньо-економічний конгрес...: Протоколи і реферати. — Львів, 1910. — С. 81–96.*
14. *Шевченко З. Українська література в Росії 1910 року. ІІ. Видання за півроку, з квітня по жовтень // Рада. — 1910. — № 236.*
15. *Шевченко З. Українська література в Росії 1910 року. ІІІ. Видання за жовтень, листопад і грудень // Рада. — 1911. — № 22.*
16. *Шевченко З. Українська література в Росії 1911 року. І. Видання за січень, лютий і березіль // Рада. — 1911. — № 88; ІІ. Видання за квітень, травень і червень. // Рада. — 1911. — 162; ІІІ. Видання за іюль, август і сентябрь. //Рада. — 1911. — № 235.*
17. *Бер[ез]няк С. Українська книжкова продукція за минулий [1912] рік. // Рада. — 1913. — № 30, 31, 32.*
18. *Тисяченко Г. Українська література в Росії за першу половину 1913 року. // Рада. — 1913. — № 226.*
19. *Тисяченко Г. Українська література в Росії за другу половину 1913 року. // Рада. — 1914. — № 98.*
20. *Єфремов С. Історія українського письменства /Сергій Єфремов — К. : Femina, 1995. — С. 595–596.*

Надійшла до редколегії 05.10.2011 р.